

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת
יעקב ישראל סטל

גליון 02 • יום שלושה עשר לחודש ניסן, תשע"ט

סימן 'קדוש ידי אדם' ופירושיו

מבוא

אחד מסימני ליל הסדר שנכתבו בתקופת הראשונים הוא הסימן 'קדוש ידי אדם', סימן קצר למדי, שאינו מחזיק אלא שני טורים מחורזים, השקולים במשקל הספרדי 'השלם'¹.

מחברו של הסימן לא נודע, וגם לא זמנו ומקומו. משקלו הספרדי של הסימן והופעתו בספרו של ר' דוד אבודרהם, בן אנדלוסיה (דרום ספרד), כאחד מהסימנים ש'מצא' בחיבורים שלפניו, מטמם את הדעת שהוא נתחבר בידי חכם ספרדי. אך נתונים אחרים מערערים השערה זו ומובלים למסקנה אחרת.

הסימן המדובר הובא בספרו של ר' דוד אבודרהם בכלל שבעה סימנים אחרים: (א) 'קדש ורחץ כרפס יחץ'; (ב) 'קדש ותתקדש טבול ופרוס'; (ג) 'קדש יטהר וכרפס

1 על משקל 'השלם', ראה: ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ב, ירושלים ותל-אביב תשז, עמ' 772; ש' אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, ג, תל-אביב תשסד, עמ' 40 ואילך.

וחצה'; (ד) 'קדוש ידי אדם'; (ה) 'קדש בכוס ראשון ובירק גנך טבל'; (ו) 'זכור היום ויד נקה'; (ז) 'קנך ינהה ממך'². הסימן הראשון (א), הנפוץ בהרבה הגדות של פסח כתבייד, נתחבר בידי ר' שמואל מפלייזא, מבעלי התוספות הצרפתים שפעל במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה³; והסימן האחרון (ז) לא נודע מחברו, ואף את מקום חיבורו לא ניתן לשער, מפאת שהוא מופיע בהרבה מאוד הגדות של פסח, מתפוצות שונות. אך גם בנוגע לסימנים הנותרים (ב-ו), שחיבורו של ר' דוד אבודרהם נחשב למקום הופעתם היחידאי (כמעט) והקדום ביותר⁴, אין בכוחו להכריע בשאלת מקום חיבורם, שכן לאחרונה נודע על מרביתם נתונים חדשים: שניים מהם (ב,ה) כבר מופיעים בפירוש להגדה שנכתב באמצע המאה השלוש-עשרה בבית מדרשם של תלמידי רבינו יונה מגירונדי וחכמי קטלוגיה (צפון-מזרח ספרד)⁵, ואף נתגלה, שהשני מהם (ה) הוא לר' יצחק ב"ר ברכיה הלוי, אחיינו של ר' זרחיה הלוי (הרז"ה) בעל 'המאור', שפעל בפרובאנס⁶; וסימן נוסף (ד) – הוא עיקרו של מאמרנו – מצוי גם בספר 'אבן ספיר' לר' אלנתן קלקיש, שפעל בזמנו של ר' דוד אבודרהם (המחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה) בריחוק מקום – ביוניון⁷. משמע מכל זאת,

- 2 אבודרהם השלם, סדר ההגדה ופירושה, ירושלים תשכג, עמ' רלו-רלו; רבינו דוד אבודרהם: פירושי הברכות והתפילות, ב, מהדורת הרב א' רוזנצווייג, ירושלים תשעה, עמ' 298. קודם הבאת הסימנים כותב המחבר: "אלו החרוזים מצאתי סימן לסדר הפסח", ומכך, שלא הוא חיברם אלא רק הביא את אשר מצא בחיבורים שלפניו.
- 3 ראה על כך מאמרי "צור תעודה": סימן חדש לסדר ליל פסח, מוריה, שנה שלשים ושלש, גליון ד-ו (שפח-שצ), ניסן תשעד, עמ' ג-ד והערה 1.
- 4 כי אע"פ שכל חמשה סימנים אלו מופיעים גם בשני עותקי הגדה של פסח כמנהג רומניא – כת"י שנטילי, מוזיאון קונדי 732 (מתכ"י: F7371), דפים א1-א3; כת"י פריס, הספרייה הלאומית hebr. 1388 (מתכ"י: F34251), דפים א38-א39 – הם מאוחרים מזמנו של ר' דוד אבודרהם, אשר חתם את ספרו בשנת ה'ק (1340), שההגדה הראשונה (כת"י שנטילי) מתוארכת למאה החמש-עשרה, והשנייה (כת"י פריס) הועתקה בשנת ה'שמג (1583).
- 5 ראה: תיקון חג הפסח: תפילות החג ופירושן, ההגדה ופירושה, הלכות ומנהגות לתלמידי רבינו יונה וחכמי קטלוגיה, מהדורת א' שושנה וי"ש שפיגל, ירושלים תשנו, עמ' נט. לזמנו של החיבור, ראה שם, מבוא, עמ' 17-18.
- 6 ראה: ב' ברתקוה, סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוגי, באר"שבע תשסט, עמ' 27-28. ראוי לציין, שפרובאנס וקטלוגיה נחשבות כמעט למרכז פייטני אחד. ראה: ברתקוה, שם, עמ' 14-15. והשווה: ע' שבט, 'מקום המנהג בתורת הרמב"ן ובית מדרשו הקטלוגי', שנתון המשפט העברי, יח-יט (תשנב-תשנד), עמ' 439-453.
- 7 ראה מאמרי 'חמשה סימני ליל הסדר חדשים מכתבייד', מוריה, שנה שלשים וחמש, גליון ז-ט

שהבאת ר' דוד אבודרהם לסימננו ולסימנים אחרים אין בה כדי לסייע בבירור מקום חיבורם.

אולם אין צורך לטרוח בשלילת הקשר ספרדי מסימננו, שכן כמה מקורות חשובים קושרים אותו – למרבה הפלא – לאשכנזי! שתי הגדות של פסח בנוסח אשכנזי כתבי־יד, בנות זמנו של ר' דוד אבודרהם, הביאו את סימננו ופירושו אותם⁸: (א) כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26954 (מתכ"י: F5621), דפים 111א-112ב; (ב) כת"י קמברידג', האוניברסיטה Or. 792 (מתכ"י: F18723), דפים 11ב, 12ב, 19ב, 20א, 22 (שהסופר פיצל את הסימן ופירושו והעמיד את כל אחד מחלקיו במקומו הראוי בסדר ההגדה). שני כתבי־יד אלו תוארכו למאה הארבע־עשרה. (ג) בנוסף להם התפרש סימננו – שתי פעמים⁹ – בחיבור אשכנזי אנונימי על הלכות חג הפסח, כת"י קמברידג', האוניברסיטה Add. 3127 (מתכ"י: F17556), דפים 320ג-321א, אשר הועתק בשנת ה'קעד (1414)¹⁰, וכפי הנראה נתחבר כמה דורות קודם לכן¹¹; (ה) וגם

(תטו-תיז), ניסן תשעז, עמ' ח הערה 7. ר' אלנתן קלקיש כתב את המהדורה השנייה של ספרו 'אבן ספיר', בה הביא את הסימן הנזכר, בשנים קכו-קל (1367-1370) בעיר קושטא. ואע"פ שקודם השתקעו בקושטא עשה ר' אלנתן קלקיש בספר זמן מה, רחוק מלהניח שדווקא באותה שעה נודע לו על הסימן 'קדוש ידי אדם'. לתמצית תולדותיו של ר' אלנתן קלקיש וחיבוריו, ראה מאמרי הנזכר, עמ' ז הערה 6.

8 ניתן לדון עד כמה ההגדרה 'פירוש' מתאימה לטקסטים אלו, שכן אין כאן פירוש של ממש אלא שימוש בלשון הסימן ככותרות להלכות סדר ליל פסח, דבר שניכר במיוחד במקור (ב), להלן, המפצל את הסימן ופירושו ומעמיד כל חלק במקומו המתאים בהגדה של פסח. שימוש בסימן סדר לצורך כותרות להלכות ליל הפסח נעשה עם הסימן 'קדש ורחץ כרפס יחץ' הנודע. כך הוא ב'הגדת ששון' הספרדית (מסביבות המאה הארבע־עשרה), כת"י ירושלים, מוזאון ישראל 181/041 (מתכ"י: F9270), דפים 112ד-113ב. וכך גם בדפוס 'מחזור ויטרי', בו משמש הסימן ככותרות להלכות ליל הסדר שכתב רש"י, ועל כן היו שטעו לייחס את הסימן עצמו לרש"י! ראה על כך מאמרי "צור תעודה: סימן חדש לסדר ליל פסח", מוריה, שנה שלוש ושלוש, גליון ד-1 (שפח-שצ), ניסן תשעד, עמ' ג הערה 1.

9 אלא שהמפרש לא השלים את פירושו השני; ראה להלן בסמוך. בין שני הפירושים הציב המחבר את הסימן 'קנן יהנה ממך' ופיענחו, הנפוץ מאוד בהרבה הגדות כתבי־יד.

10 כתב־היד נעתק ברובו בשנת ה'קנט (1399) בידי שמואל בן מנחם, והוא מכיל שורה של חיבורים צרפתיים. אבל הפירוש שבגליון דפים אחדים בגוף כתב־היד נעתקו בידי סופר אחר, יעקב בן ידידיה, אשר ציין כמה פעמים את שנת קעד (1414), והעתקתו מחזיקות חיבורים אשכנזיים בלבד. דפים 310-327 נכתבו בידי הסופר השני, ובחטיבה זו מצוי פירוש הסימן. על כתב־היד, תכניו וזמן העתקתו, ראה: קטלוג מתכ"י; ש' עמנואל, "כשריד רבון העולמים למצרים;

בהגהות אשכנזיות (כ'מנהג אוסטרייך') אנונימיות שעל 'ספר המנהגים' לר' אברהם קלוזנר, שאינן מאוחרות משנת ה'ר-רכ (1450-1460)¹². והוא פירוש הסימן היחיד שנדפס עד עתה.

סימנו היה, אפוא, מוכר היטב באשכנז, וזאת כבר בתקופה החופפת לפעילותו של ר' דוד אבודרהם בספרד. אך עם כל זאת קשה להניח שהוא נתחבר בידי חכם אשכנזי, ובוודאי שקשה לפרנס את קביעת מקור (א), שהוא נתחבר בידי "מהר"ם נ"ע", הוא כמסתבר מהר"ם מרוטנבורג¹³, כי משקלו הספרדי המובהק של סימנו מפקיעו מבני

- לתולדותיה של פסקה אחת בהגדה של פסח, תרביץ, עז (תשסח), עמ' 123 והערה 69.
- 11 החיבור האנונימי על הלכות חג הפסח הועתק בדפים 322-323, והובאו בו בעיקר חכמים אשכנזיים בני המאה השלוש-עשרה (כמו: ראבי"ה; ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא, ה'רוקח', ובני משפחתו ועוד), והחכם המאוחר ביותר שנזכר בו הוא מהר"ם מרוטנבורג, שנפטר בשנת ה'גג (1293). ראה גם: עמנואל, כשירד רבון העולמים (לעיל, הערה 10), עמ' 123. סביר אפוא להניח, שהמחבר פעל בסוף המאה השלוש-עשרה או בתחילת המאה הארבע-עשרה. אני מכין כעת מהדורה לחיבור כולו, ואפשר שהדבר יקרב את זיהוי המחבר וזמנו.
- 12 ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר, ענייני פסח, סימן קה, הגהה ג, מהדורת הרב ש"י שפיצר, ירושלים תשסו, עמ' צו. הגהה זו מצויה רק ב"כתב יד 5" (שם, עמ' צו הערה 9), הוא כת"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 1147 Rab. (מתכ"י: F43381), ש"ש בו יותר הגהות משאר כתבי היד, כתיאורו של המהדיר (שם, מבוא, עמ' 16), ומסתבר שההגהות המצויות רק בו ולא בכתבי היד המקבילים – כמו ההגהה שלפנינו – לא יצאו מידי מחבר שאר ההגהות, שהוא, לפי המקובל, מחבר גוף הספר: ר' אברהם קלויזנר (ראה: שם, מבוא, עמ' 16), שנפטר בשנת ה'קע (1410), ואין אפוא הכרח להקדים את אותן הגהות מהשנים ה'ר-רכ (1460-1450), זמן הפקת כת"י ניו יורק 1147.
- 13 אע"פ שייחוס זה מסתייע במעט מהופעת סימנו גם בחיבור ההלכתי-אשכנזי לחג הפסח, כת"י קמברידג' 3127, שכפי הנראה היתה לו זיקה מסויימת למהר"ם מרוטנבורג; עי' לעיל, הערה 11.
- ממהר"ם מרוטנבורג נודע סימן סדר אחר, ארוך יותר, הפותח 'על הגפן קידוש בזמנה', ושמא הוא זה שהביא את כותב מקור (א) לייחס למהר"ם את סימנו, ששמע השומע ולא דקדק בשמועותו. הסימן 'על הגפן קידוש בזמנה' הובא בהגהות מיימוניות, סוף הלכות חמץ ומצה, תחת הכותרת 'סדר מהר"ם זצ"ל' [=מהר"ם מרוטנבורג: תשובות פסקים ומנהגים, א, סי' תמא, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תשי"ז, עמ' רעב], והובא ונרשם אצל: הרב ש' אשכנזי, הגדה שלמה, עמ' 78, סי' ג; י' דוידון, אוצר השירה, ע-459. הסימן נתפרש בידי ר' אהרן הלוי ציון (מהר"ז בינגא), תלמיד מהר"ל (ראה: קטלוג מתכ"י, סרט F5148), אלא שהפירוש לא נכלל בחלק הנדפס מחידושי (מהר"ז) בינגא: חידושים ביאורים ופסקים לרבנו זעליקמן מבינגא, מהדורת הרב ב"ז נויץ [ואחרים], ירושלים תשמ"ה). לביאור נוסף, בן ימינו, לסימן זה, ראה: א' פרנקל, 'סימן הסדר של מהר"ם מרוטנבורג', טיפויט 131.

אשכנו, שלא פשטו ידם בשירה ספרדית שקולה מורכבת כסימננו¹⁴, ומצדד את העמדתו בקרב בני צרפת, שאימצו יותר את השירה השקולה הספרדית, או בקרב בני פרובאנס, שאימצו לחלוטין את השקילה הספרדית. וצרפת ופרובאנס, העומדות בתווך בין ספרד לאשכנו, מתאימות לשמש כמקור השפעה לכאן ולכאן, לספרד ולאשכנו, ובכך נתגלגל סימננו לאותם שני מרכזים רחוקים ושונים. אין כל הכרח לומר שחמשה פירושים אלו (שכאמור, בכת"י קמברידג' 3127 התפרש סימננו פעמיים), או חלק מהם, תלויים זה בזה, אע"פ שכמובן, ישנה חפיפה רבה בין הפירושים מאחר שכולם נסובים ומפרשים את אותו טקסט קצר. שלושה מהפירושים (א,ב,ה) קצרים למדי, והשניים הנותרים (ג,ד) רחבים יותר, אלא שהשני מהם (ד) נקטע באמצעיתו.

...

במאמר זה מתפרסמים חמשת פירושי סימננו המתוארים. ארבעת הראשונים נדפסים כאן לראשונה מתוך כתבייד, ואת החמישי (ה), שכבר נדפס, צירפתי הנה כדי להציג לפני המעיין את כל פירושי הסימן¹⁵. עובר לפירושים הצבתי את הסימן עצמו, בנוסחו שהובא אצל ר' דוד אבודרהם, בלא להידרש לשינויי הנוסחאות העולים מהפירושים. לעת עתה לא ציינתי מראי מקומות לעניינים ולהלכות שהובאו בפירושים, ובוודאי שלא דנתי בתכניהם אפילו במקומות שהיה צורך בכך, שאין הערותי אלא בפרטים הנוגעים לטקסטים עצמם. וברצות השם דרכי איש, אפרסם בעתיד הקרוב מהדורה מעודכנת ומלאה. בההדרתי פתחתי והשלמתי ראשייתיות וקיצורים בתוספת גרש המציין את הכתיב שבכתבייד (אך בההדרת הפירוש שבהגהות 'ספר המנהגים' לר' אברהם קלוזנר, השלמתי את הקיצורים בלא כל סימן, שכן הכתיב המקורי מונח לפני הדווקנים במהדורת הספר הנדפסת).

¹⁴ כמה פייטנים אשכנזים יחידאיים כתבו מעט מיצירותיהם לפי השקילה הספרדית, והראשון מהם הוא ר' מאיר ב"ר יצחק ש"צ מוורמייזא (בן המחצית השנייה של המאה האחת-עשרה). אך גם הם בחרו במשקלים הפשוטים ('המרנין' או 'הארוך המקוצר'), בעוד שהמשקלים המורכבים יותר – כמו: 'השלם', משקלו של סימננו – חסרים כנראה לחלוטין בפייטנות האשכנזית. ראה על כך: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשסח, עמ' 435-437.

¹⁵ בסדר הדפסת הפירושים אין כל אמירה כרונולוגית, שלאמיתו של דבר, נראה שפירושים ג-ד מוקדמים בזמנם לפירושים א-ב (אך פירוש ה, הוא כנראה המאוחר מכולם). ולא הצבתי את הפירושים אלא כסדרם בתיאורי דלעיל, ליד הערות 8-11.

מהדורה

הסימן ¹:

---/- - - - / - - - // - - - / - - - / - - -

קדוש ידי אדם וטבול בצעו / יגיד בגפן יד יציאת מצה
מרור וטבול גם כריכה יסעוד / מצה ידי מזון והלל יצא

פירושי הסימן:

א. כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26954

סדר של פסח

זה סדר מהר"ם נ"ע

קדוש: פירושו: "בורא פרי הגפן", ולאחריה מעין שלש.

ידי אדם: פירושו: נטילת ידיים בלא ברכה, ומברך "בורא פרי האדמה". אין לברך אחריה 'בורא נפשות', כי אכילתו פחות מכזית.

וטבול: פירושו: ² אפיך במלח ובמים.

בצעו: פירושו: לבצוע מצה העליונה לשנים.

יגיד: פירושו: יאמר האגדה עד "גאל ישראל".

בגפן: פירושו: "בורא פרי הגפן" בכוס שיני, ואין צריך לברך אחריה מעין שלש.

יד: פירושו: נטילת ³ ידיים וברכה לסעודה.

יציאת: פירושו: ברכת "המוציא".

מצה: פירושו: ברכת "על אכילת מצה".

מרור: פירושו: ומברך "על אכילת מרור".

מרור: ⁴ פירושו: יקח מרור שהוא לוציקא, ולקחת' וטבל בשיעור כזית, ויטבל בחרוסת ויאכלם ביחד. לוציקא, פירושו: חסה.

גם כרכה: פירושו: יכרוך מצה שלישית ולאכלה ⁵ עם חזרת שקורין קרינא.

יסעד: פירושו: יאכל כל צורכי סעודתו.

1 תודתי לידידי ר' משה שפרבר, שניקד למעני את הסימן תוך התחשבות במשקלו.

2 בכתב־היד נוסף כאן: 'בגפן', ונוקד עליו למחיקה.

3 בכתב־היד: 'נטילת', ותיקנתי.

4 כנראה צ"ל: 'וטבול'.

5 כנראה צ"ל: 'לאכלה'.

מצה: פי'רוש: אכילת אפיקומן.

ידו: פי'רוש: מים אחרונים חובה, ואין טעונים ברכ'ה.

זימון: פי'רוש: ברכת המזון, ולאחר'ה מעין שלש.

והלל: פי'רוש: יתחיל "שפוך", ויגמור הכל.

יצא: פי'רוש: אז יצא ידי חובתו. ומברך "בורא פרי הגפן"⁶ בכוס רביעי, ולאחריה מעין שלש. וכן הדין בכל השנה לברך מעין שלש אחר שתית יין.

ב. כת"י קמברידג', האוניברסיטה Or. 792

זה סדר אחר:

קדוש ידי אדם וטובל בצעו יגיד בגפן יד יציאת מצה

מרור יטבל גם כריכה יסעד לחם ומים ון והלל יצא.

קדוש: "ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם, בורא פרי הגפן"⁷.

ידי: נטילת ידיים ומברך⁸.

אדם: מקריב הקערה שבה המצות והירקות, ושני תבשילין, דג או ביצה, וחסא שקורין לייטוגא, וגרגרא שקוראין קריבליא, ושקורין אפייא, ויקח אפיי'א או קריבליא ויברך "בורא פרי האדמ'ה".

וטובל בחרוסת, ויאכל ויתן לכולם.

בצעו: ויקח מצה ראשונה, שהיא עליונה, ויבצענה לשנים, ויתן חציה בין שתי השלמות וחציה תחת המפה, לאפיקומן. ואחר כך⁹ יסיר הבשר והביצה מן הקערה.

יגיד: "הא לחמא עניא דאכלו אבהתנא"¹⁰.

בגפן: "ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם, בורא פרי הגפן".

יד: ונטילין ידיהם, ומברך "על נטילת ידיים".

יציאת: ויקח מצה שנייה, ומברך "המוציא לחם מן הארץ".

מצה: ולא יאכל עד שיבצע מן החצי בין שתי השלימות, ויברך עליה: "ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם¹¹, על אכילת מצה", ויאכל ויתן לכלם.

6 בכתב־היד בראשי־תיבות: 'בפ"ה'.

7 עד כאן בדף 111. אחרי ברכת 'בורא פרי הגפן', המשיך הסופר להעתיק את נוסח הקידוש וברכות יקנה"ז (דפים 111-112).

8 תיבת 'מברך' נמחקה בהעברת קו. אך מסופקני אם זה מעשה המעתיק או אחד ממעייני ההגדה.

9 כך, בתיבה אחת, בכתב־היד. והכתיב מוכר היטב מאשכנז ומתפוצות נוספות.

10 עד כאן בדף 112. והוא ממשיך להעתיק את נוסח 'הא לחמא עניא' בשלמותו (דפים 112-113), ולאחריו 'מה נשתנה' ואילך.

11 בכתב־היד בראשי־תיבות: 'מ"ה'.

מרור: ויקח הלייטוגא ויברך "על אכילת מרור", ויאכל ויתן לכלם.
יטבל גם: ויטבול בחרוסת או בחומץ, ויקח מן המצה השלישית ומן הירקות - קריבליא, ויאכל בלא טבול.
כריכה: ובלא ברכה, זכר למקדש כהלל. ויאכל ויתן לכלם.
יסעד: ואוכלין ושותין עד לצבות בטן.
לחם: יקח אפיקומן שתחת המפה, ויאכל ויתן לכל אחד כזית לכל הפחות.
ומים: ונוטל ידיו בלא ברכה, ומים אחרונים חובה.
זן: ומזגין כוס שלישי ומברכין עליו ברכת המזון¹².
והלל: "לא לנו יי, לא לנו, כי לשמן תן כבוד"¹³.
 ומוזגין כוס רביעי. **יצא:** "ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם, בורא פרי הגפן". ויאמר הלל הגדול, ו"נשמת כל חי", ואחר כך¹⁴ יאמר: "אז רוב נסים הפלאת בלילה"¹⁵.

ג-ד. כת"י קמברידג', האוניברסיטה Add. 3127

[פירוש א]

בערב פסח, כשבאין מבית הכנסת, שוטפ'ים את הכוסות, כוס לכל אחד ואחד, אנשי'ם ונשים ועבדים וכן קטני'ם, משום חינוך. ובקערה יהיה בה ג' מצות של מצוה, כסדר א'ב'ג', וב' מיני תבשיל'ים. ואנו רגיל'ם ליקח הכתף של הכבש, לסימן "זרוע נטויה", וביצה צלוייה, ותרגו'מה: וביעת', על שם דב'ע'א רחמ'נא לצולן. והם זכר לפסח ולחגיגה. ופורס מפה עליה[ם] עד אחר קידוש.
קידוש: וצריך שיהיה בכוסו רביעית, וישתהו בבת אחת בהסבת שמאל.
ידי: ונוטל ידיו.
אדם: ויקח החסה או צייפול, וטובל בחרוסת, ומברך "בורא פרי האדמה"¹⁶, וטובל. כך פ'רש המיימ'וני. אבל ר'בנו ת'ם היה עושה טיבול ראשון בחומץ. וצריך כזית לכל אחד, כדי שיברך ברכה אחרונה.
בצע: ובוצע מצה שנייה, ומצניע חציה תחת המפה לאפיקומן, וכדי שיאכל¹⁷ "הא לחמא". וזאת החצייה מתחת המפה לאפיקומן, על שם "משארותם צרורו'ת" וגו'.
יגיד: ואומר "הא לחמ'א עני'א" עד "בני חורין". ומוזג, כדי לומר על הכוס האגדה והלל.

12 עד כאן בדף 19ב.

13 עד כאן בדף 20א. והוא ממשיך להעתיק את מזמורי ההלל בשלמותם.

14 עי' לעיל, הערה 9.

15 עד כאן בדף 22א. ושם (דף 22א-ב) הפיוט בשלמותו.

16 בכתב-היד בראשי'תבות: 'בפ'ה'.

17 צ"ל: 'וכדי שיאמר', או: 'וכדי שיוכל לומר'.

בגפן: ב"גאל ישראל", ומברך "בורא פרי הגפן"¹⁸ ושות'ה בהסבת שמאל, כל אחד רביעית. ואם שתה רובו, יצא.

יד: ונוטל ידיו ומברך "על נטילת ידיים"¹⁹, שהרי הסיח דעתו בהגדה.

יציא: ואוחז בשלשתן יחד ומברך "המוציא" על הראשונה, ולא יאכל ולא ידבר עד אשר יברך על הבצועה - **מצה:** "אכילת מצה". ומכל אחד יאכל כזית, משתיהן יחד. ואם לא יוכל לאכלן ביחד, יאכל 'המוציא' קודם. **מרור:** ויקח מרור - שקורין 'חסא', ע'ל ש'ם דחס רחמ'נא עלן ופרקי'נן - כזית לכל אחד, ואין מסב. **יטבל:** וטובל בחרוסת, ומברך "על אכלת מרור". וחרוסת זכר לטיט וזכר לדם, לכך יעשנו מתחילה עב. **גם כריכה:** וטובל²⁰ מצה ג', וכורכה במרור, בלא טיבול ובלא ברכה, זכר למקד'ש כהלל. ומהר"י היה טובל גם²¹ בחרוסת, כדפ'רשית לקמ'ה²². ופשוט שצריך גם כזית לכל אחד ואחד, והסבה, אע"ב דאיכא מרור להדי'ה.

יסעד: וגומ'ר סעודתו, כפי השגת ידו.

מצה: ואוכל האפיקומן, כזית, בהסיבה. והוא זכר לפסח, שהוא נאכל על השבע וקודם חצות.

ידי: ונוטל ידיו אחר אכילה, משום נקי'ת, ואינ'ו מברך.

זימון: והמסדר יברך ברכת המזון, כוס ג'²³. וצריך רביעי בהסיבה. גם כוס ג'²⁴ וד' מברך ברכה אחרונה, מלבד כוס שני.

והלל וגו': הלל והלל הגדול. והסדר כמשפטו ואז -

יצא: ומברך "בורא פרי הגפן"²⁵, ושותה בהסיבה רביעי.

[סימן קנן יהנה ממך]

קנן יהנה ממך - קידוש, נטילה, כרפס, יבצע, הגדה, נט', המוציא, מצה, מרור, כריכה.

18 בכתב־היד בראשי־תיבות: 'בפ"ה'.

19 בכתב־היד בראשי־תיבות: 'ענ"י'.

20 זו טעות וגרירה מהעניין הקודם, וצ"ל: 'נוטל'.

21 תיבת א'ם נכתבה בין השיטין.

22 כנראה כוונתו לדבריו בהמשך, דף 322ב, אלא ששם הוא לא הזכיר את מנהגו של מהרר"י (שלא נתברר לי מיהו). וזה לשונו שם: "זכר למקדש כהלל: ויש שטובלין הכריכ'ה בחרוסת, ולא משום קפא, דכל דאית בהו נהמא לית ביה משום קפא, כדאיתא בירו'שלמי, אלא כיון שאנו עושין כהלל, והלל לא עשה טיבול אחר, מסתמ'א היה עושה בחרוסת. וכן נהג מהר"ם ז"ל, והרהר מן גאוני עולם. אכן ריד"ע [=צ"ל: ריט"ע] יסד בסדרו: 'בלא טיבול'. וכן ראבי"ה ויותר [=ויתר] גדולים מאשכנז".

23 אולי צ"ל: 'יברך ברכת המזון בכוס ג'', או: 'על כוס ג'.

24 כנראה צ"ל: 'על כוס'.

25 בכתב־היד בראשי־תיבות: 'בפ"ה'.

[פירוש ב]

[קידוש]: שוטפין את הכוסות, דלפי' כך אחז "אז חי"²⁶. פירוש: רביעית. שטיפה, ומשום הכי לכל אחד כוס לבד, דא"ר יהודה אמר שמואל: ד' כוסות הללו, צריך' שיהא בהן רביעית, שיהא בכוס כדי מזיגת כוס יפה, דהיינו רביעית, זהו ביצה ומחצה. וכל אחד מצוה בפני עצמו, לכך צריך' שיהא שלם בכל פעם. ואם יותר לו, שהכוס גדול, או לא שתה אלא רובו - יצא. אבל לא ימזוג עליו, כי שמ'א קיימ'א לן דקאמר²⁷: קמ'א בטל, והיה פגום לעולם. לכן טוב ליקח כלי קטן מרביעית וישתה כלו, והו²⁸ הוא גדול, שיותר לו, צריך להריקו ולימזוג.

ידי: ולא קודם קידוש, דהנוטל ידיו לפירור', הרי זה מגסי הרוח. אמנם אם²⁹ יכוין שיטול ידיו אחר נקביו וקודם קידוש, ולא הוי הפסק ליטול פעם שנית, מידי דהוה אכל או' דם אכל' שת'³⁰.
אדם: כדי שישאלו התינוקות: למה. שעושה ב' טיבולין ומרחיק זה מזה, שלא יהא נראה כמטבל וחוזר ומטבל.

בצעו: שיוכל לומר' "הא לחמא עניא" על בצוע'ה שלפניו, מה דרכו של עני כו'. ועוקר'ם הקערה, כדי שיראה התינוק וישאל.

יגיד: ואח"כ מוזג, וצריך הוא שימתין עד אחר "עבדים היינו לפרעה", וכשמתחיל "לפיכך", דהא יין סימן גאולה הוא. וזכר מלא, שלא להפסיק בקרייתו ובהגדה, דתנן: מזגו לו כוס שיני, כאן הבן שואל. ויש לתמוה: אמאי עשו ההיכרא מתחילה, ואיך ישאל ועדיין לא אכל, לא מצה ולא מרור. וי"ל: אינו יכול להיות כעניים אחר³¹, דכתב: "על מצות ומרורים יאכלוהו", וצריך להיות מצה³² מרור אחר מצה, ומצה צריך להיות בסוף, דאין נכון לומר "עבדים היינו" לאחר שאוכל מצה³³.

26 איני יודע פירוש הדברים. ואולי כוונתו לאיזה סימן או פיוט אחר המסדר את ענייני הסדר.

27 כנראה צ"ל: 'כדקאמר'.

28 כך בכתב'היד, ונראה שנמתח עליו קו למחיקה. וכנראה צ"ל: 'זאם'.

29 בכתב'היד נוסף כאן: 'יכוין', ונרשמו עליו סימנים למחיקה.

30 איני יודע משמעות חמש התיבות האחרונות.

31 כנראה צ"ל: 'כעניין אחר'. כלומר: באופן אחר.

32 נראה שתיבת 'מצה' נמחקה בכתב'היד.

33 כאן מסתיים הפירוש השני בכתב'היד, בלא להשלים את פירוש הסימן כולו.

ה. הגהות לספר המנהגים לר' אברהם קלויזנר

קידוש ידי אדם וטיבול בצע יגיד בגפן יד יציאת מצה
ומרור יטביל גם כריכה יסעד מצה ידי זימון הלל יצא
קדוש: פירוש: קדוש על היין.
ידי: פירוש: נטילת ידים.
אדם: "בורא פרי האדמה" על האפיון.
וטיבול: פירוש: במים ובמלח.
בצע: פירוש: בוצע מצה לשנים.
יגיד: פירוש: "הא לחמא עניא".
בגפן: פירוש: "בורא פרי הגפן"³⁴.
ידי³⁵: פירוש: נטילת ידים.
יציאת: פירוש: "המוציא" מן השלימה.
מצה: פירוש: "על אכילת מצה" על הפרוסה.
מרור: פירוש: "על אכילת מרור".
יטביל: פירוש: יטביל בחרוסת.
גם כריכה: פירוש: יאכל מצה התחתונה בלא טיבול ובלא ברכה.
יסעד: פירוש: יאכל כל צורכי הסעודה.
מצה: פירוש: אפיקומן.
ידי: "על נטילת ידים"³⁶.
זימון: פירוש: ברכת המזון.
והלל: פירוש: הלל המצרי.
יצא: ידי חובתו.
עד כאן ראשי תיבות.

---

34 בנדפס בראשיית יבנות: 'בפ"ה'.

35 כנראה צ"ל: 'יד'. כך הוא בסימן גופו שהביא קודם לכן.

36 בנדפס בראשיית יבנות: 'ענ"י'.

כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26954, דף 111ב: תחילת פירוש הסימן